

<https://doi.org/10.21301/eap.v18i3.3>

Monika Milosavljević*

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,

Odeljenje za arheologiju

monika.milosavljevic@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8449-9299>

Bojana Ilijić

Zavičajni muzej u Knjaževcu

bobailjic@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-1183-2100>

Perkolacija prošlosti u srednjem veku? Primer nekropole Ravna–Slog kod Knjaževca**

Apstrakt: Ono što u sadašnjosti nadživljava prethodne epohe je prošlo procese odabira i fragmentacije. Stoga su elementi koji iz prošlosti prodiru u drugo vreme fragmentovani i predstavljaju sećanje na prethodne prakse ili predstavljaju nepoznanicu koja lako pobuđuje mistične ideje o drugim svetovima. Za ovaj fenomen probijanja prošlosti u sadašnjost kroz ostatke prošlosti Gavin Lukas je iskoristio termin perkolacija. Reč je o terminu koji potiče iz hemije i označava filtraciju ili ceđenje.

Na primeru lokaliteta Ravna–Slog biće analizirani ranosrednjovekovni grobni konteksti u kojima su konstatovani artefakti koji potiču iz rimskog, odnosno praistorijskog doba, uz srednjovekovne nalaze. Slična pojava uočena je među avarodobnim grobovima. Mešani konteksti sa Ravne biće tumačeni kao posledica potrebe za konstruisanjem veza sa prošlošću u svrhu legitimizacije pridošlica na novom prostoru.

Ključne reči: perkolacija, mešani konteksti, srednji vek, nekropola, reupotreba, avarodobne prakse

* Monika Milosavljević monika.milosavljevic@gmail.com je autor sa kojim se može korespondirati.

** Rad je izložen na konferenciji *Srpska arheologija između teorije i činjenice X*, održanoj 31.3. i 1.4.2023. godine. Zahvalnost za pomoć i sugestije dugujemo Radmili Balaban, Ivani Živaljević i Sofiji Petković. Pored njih, od velike pomoći u doradi argumentacije su bili recenzenti.

Perkolacija prošlosti

Time doesn't flow; it percolates. This means precisely that it passes and doesn't pass.

Michel Serres

U ovom radu želimo da skrenemo pažnju na fenomen *polihronih asemblaža* ili arheoloških konteksta koji bi trebalo da predstavljaju jednu vremensku kapsulu, a začudo potiču iz različitih vremena. Najbolji primeri za ove mešane kontekste bili bi rimski novčići namerno polagani u srednjovekovnim grobovima (Ćirić 2014; 2016, 731–747) ili praistorijski, odnosno rimski predmeti u različitim srednjovekovnim grobnim kontekstima Evrope (Eckardt & Williams 2003, 141–170; Gilchrist 2008, 119–15; Rustoiu 2015, 247–263; Rapan-Papeša 2020: 17–32).

Arheolog Loran Olivije (Laurent Olivier) je ukazao na ovaj paradoks pišući o hohdorfskom kneževskom grobu u tekstu *The Hochdorf 'Princely' grave and the Question of the Nature of Archaeological Funerary Assemblages* devedesetih godina XX veka, a zatim je ideju razradio u knjizi *The Dark Abyss of Time: Archaeology and Memory*. Njegova interpretacija ide u pravcu toga da arheološki zapis podrazumeva međuigru elemenata prošlosti i sadašnjosti, te čini arheologiju više vidom sećanja, nego rekonstrukcije prošlosti (Lucas 2021, 93).

Primer nekropole Ravna–Slog u selu Ravna, koja se nalazi u istočnoj Srbiji, 10 km od Knjaževca, nije izabran bez razloga. Reč je o prostoru koji je izrazito bogat kulturnim nasleđem, tako da je prošlost svuda prisutna. Zbog toga se u literaturi često napominje da na Ravni postoji kontinuitet naseljavanja još od praistorije, odnosno gvođenog doba (Stojić & Ilijić 2011, 88–91), tokom perioda antike (Petrović & Jovanović 1997, 18–24) i srednjeg veka. Naime, nalazi sa nekropole Slog ukazuju na tragove materijalne kulture VIII/IX–XI veka (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243). Nakon toga, život u Ravni nastavlja se i tokom poznijeg srednjeg veka, što ilustruju registrovane žitne jame kod zadružnog doma u centru sela (dokumentacija Zavičajnog muzeja Knjaževac, terenski dnevnik iz 1989. godine) kao i ostaci nekropola na lokacijama Kuline–Timacum Minus (Jovanović 1990, 201–202), Podina (Miladinović–Radmilović & Ilijić 2009, 323–347) i Tursko groblje (Jovanović 1997, 306). Stoga su žitelji Ravne konstantno bili u kontaktu sa „arheološkim nalazima“ iz starijih epoha, koje su kroz svoje tumačenje doživljavali kao baštinu. Čak i danas, među meštanima postoji poseban, blizak odnos sa „starinama“ sa prostora Ravne. Prisutne starine i specifičan odnos prema njima stvaraju vrstu *nematerijalnog kulturnog nasleđa* kroz legende, mitove, običaje, verovanja koje nastavlja da živi i među savremenim generacijama na nove načine. To je ugao koji za posmatranje ovih fenomena mi koristimo danas iz arheološke, etnografske i muzeološke perspektive. Međutim, postavlja se pitanje kako su u prošlosti ljudi gledali na starine koje ih okružuju?

U akademskoj raspravi između Gavina Lukasa (Gavin Lucas) i Lorana Olivijea o koncepciji vremena u arheologiji, oni se usaglašavaju da prošlost kao takva dolazi na videlo tek kada je prošla, odnosno iz perspektive sadašnjosti, kroz ono što ostaje ili kroz „postistoriju“. Drugim rečima, iako su neki asemblaži naročito izraženi zbog svoje naglašene polihronosti/viševremenosti, prošlost uvek nastaje u konjunkciji onog što ostaje od prošlosti i naknadnih interpretacija i perspektiva. Materijalni zapis je fragmentaran a arheološka prošlost je nestabilna, pošto zavisi od tačke iz koje se posmatra u sadašnjosti (Lucas & Olivier 2022, 48–53). Ovo pitanje se najčešće posmatra kao metodološka barijera u samoj suštini arheološke discipline, ali o njoj se može razmišljati i univerzalnije od konteksta izgradnje akademskih prošlosti od 19. veka pa naovamo.

Antropološka je univerzalija da i prošlosti imaju svoje prošlost, kao i da postoje materijalnosti iz prošlosti u prošlosti kojima se upravlja i manipuliše (Milosavljević 2021). Uzmimo kao primer fenomen *spolia*, dobro poznat u domaćem arheološkom kontekstu kroz reupotrebu najčešće rimske materijalne kulture u srednjovekovnom kontekstu (Čirić 2014). Kako navodi medijevista Branislav Cvetković, ovaj pojam je prvobitno označavao svaki ratni plen i proizvod pljačkanja, bilo javnih, bilo privatnih zdanja. U kasnorimskom zakonodavstvu se za spolije koristio veoma zgodan termin *rediviva saxa*, odnosno oživljeno kamenje. Reč je o ukrasima koji donose sigurnost, na bazi autoriteta antike koji se vizualno očitava. Po pravilu, ovo oživljavanje/upotreba/aproprijacija se smatra političkim činom, koji gotovo nikad nije samo pragmatične prirode. Jedan od mogućih pristupa za okolnosti ustanovljenog hrišćanstva jeste i reupotreba kao *interpretatio christiana* koju dobro oličava Simeon Stolpnik u stalnoj simbiozi sa demonom na svom antičkom stubu sa kapitelom (Cvetković 2011, 394–396).

Međutim, postavlja se pitanje kako tumačiti kontekste reupotrebe koji su van složenih državnih sistema poput Rimskog ili Vizantijskog carstva? Kako tumačiti polihrone asemblaže unutar malih seoskih „slovenskih“ ranosrednjovekovnih zajednica, u kojima se hrišćanstvo još uvek nije utvrdilo kao svetozor? U ovom radu se fokusiramo na arheološke grobne kontekste koji mogu proširiti naše razumevanje apropijacije prošlosti, u širem antropološkom ključu. Arheolog Alan Šnap (Alain Schnapp) napominje da u ranom srednjem veku dolazi do promene pogleda na svet u vidu otvaranja mogućnosti da se desakralizuju do tada nedodirljiva i zaštićena mesta poput grobova i memorija (Schnapp 1997, 83).

Istražićemo pobliže ovo pitanje na primeru nekropole Ravna–Slog, analizirajući ranosrednjovekovne grobove i materijalnu kulturu iz njih. Reč je o lokalitetu koji se nalazi u blizini nekadašnjeg rimskog vojnog logora *Timacum Minus*, koji počinje svoj postepeni razvoj od I veka. Dosadašnjim arheološkim istraživanjima nije registrovana obnova utvrđenja nakon razaranja 441. godine (Petković, Jovanović 2001, 279).

Tokom istraživanja devedesetih godina XX veka, otkrivena su 72 grobna konteksta, koji se datuju u period IV–V veka, a unutar kojih je otkriveno 75 individua. U istom periodu istraživanja, konstatovano je 65 grobova (uz isti broj skeletnih ostataka), koji su datovani u period od IX do XI veka (Petković et al. 2005; Ilijić 2015). Dok je tokom ovih istraživanja otkriveno ukupno 140 sahranjenih individua, tokom zaštitnih iskopavanja 2013–2015. godine otkrivena su ukupno 53 groba, od čega je samo manji broj publikovan. Na osnovu grobnih nalaza, kao i grobova ljudi u kojima su sahranjene i životinje ili delovi životinja – pretpostavlja se da su novija istraživanja pokazala postojanje i starije srednjovekovne faze na nekropoli, okvirno datovane u VIII–IX vek. U svakom slučaju, reč je o groblju manje seoske zajednice u kojoj se beleži veliki mortalitet dece (oko 50%), loša ishrana, kao i neadekvatni životni uslovi i loša medicinska nega (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 242–243). U središtu utvrđenja *Timacum Minus* dokumentovani su ostaci srednjovekovnog naselja koje se može datirati na osnovu keramičkog materijala u period IX–X veka (Jovanović 1990, 201–202, T. IV/1–5).

Grobni konteksti, pa i oni ranosrednjovekovni, trebalo bi da predstavljaju uske hronološke odrednice oličene u zatvorenim kontekstima koje govore o trenutku sahranjivanja. Međutim, upravo ovde se može kriti paradoks vredan interpretiranja. Suprotno očekivanjima, grobni konteksti nisu idealne celine u kojima sva materijalna kultura potiče iz jednog trenutka. Zapravo, zavisi da li govorimo o datovanju trenutka pohranjivanja elementa materijalne kulture ili nastanka svakog od artefakata koje zateknemo u grobnom kontekstu. Ilustracije radi, kao i sadržaj naše fioke, tako i mnogi grobni konteksti sadrže predmete koji imaju različite trenutke nastanka i različite životne biografije. Kao što ukazuje Gavin Lukas u novoj publikaciji *Making Time, Archaeology of Time Revisited*, ovo nije novo pitanje za arheologe. U susretu sa ovakvim problemom, rešenje za datovanje se traži u razumevanju šta je *terminus post quem*, odnosno vreme nakon koga je depozit koji analiziramo nastao (Lucas 2021).

Mi se predmetom naših istraživanja bavimo sada, ali se bez obzira na to banalno saznanje predmetu arheološkog istraživanja pristupa kroz poricanje istovremenosti. Na isti način, teško nam je da mislimo da su određene sekvence prošlosti okružene ruševinama prethodnih vremena i da sa njima na određeni način stvaraju veze i da na osnovu njih pričaju priče. Sličan fenomen opisao je Johannes Fabijan (Johannes Fabian) kritikujući socijalnu antropologiju i način na koji gradi predmet svog proučavanja kroz poricanje istovremenosti. Kako on kaže, „divljaka“ čini značajnim upravo to što živi u drugom vremenu, kako proizilazi iz prosvetiteljstva i jednolinijskog evolucionizma (Fabijan 2001, 42–54).

Stoga, pitanje koje vredi produbiti u arheologiji nije samo aspekt tehničkog određenja vremena određenog grobnog konteksta, već shvatanje *zašto* se kroz specifične arheološke zapise insistira na viševremenosti/polihronosti (Lucas

2021). Pored reupotrebe onog što kao arheolozi klasifikujemo kao sitne nalaze, do sada je tematizovana potreba da se ponovo upotrebljavaju stara mesta, bilo da je reč o starim građevinama u formi ruševina, starim grobljima ili praistorijskim tumulima (Williams 1997, 1–32; 1998, 90–108; Semple 2013; Bradley 2015, 325–342; Curta 2016; 269–285, Milosavljević 2021, 183). U takvim okolnostima, arheološki ostaci postaju aglomeracije viševremenosti, koje istovremeno uključuju različite epohe, ali brišu i isključuju određene sekvence. Kako sugerišu Lukas i Olivije, arheološki zapis može da se tumači kao hibridna tvorevina procesa očuvanja i transformacije koju su opisali neologizmom „transformission“/transformisija, obuhvatajući prenos/transmisiju i promenu/transformaciju (Lucas & Olivier 2022, 43, 117).

Ovo pitanje nagomilane viševremenosti se može dodatno zaoštriti. Većina arheoloških lokaliteta ne predstavlja idealne okolnosti kontinuirane akumulacije po slojevima koji nas podsećaju na metaforu „torte“, niti su blizu takozvane „Pompeja premise“ gde ono što otkrivamo predstavlja zaleđen trenutak u vremenu, koji se krije ispod sloja ohlađene lave. Uzevši to u obzir, može se preuzeti shvatanje koje je izneo arheolog Džef Bejli (Geoff Bailey) da je svaki arheološki lokalitet palimpsest. Palimpsest je pergament sa koga je u doba oskudice prvobitni tekst izbrisan pa preko napisan nov, a postupak može biti ponovljen više puta – te predstavlja seriju pisanja i brisanja. Primenjeno na arheologiju, metafora palimpsesta sugerise da ne postoje izolovani momenti u vremenu, već da se fenomeni mogu posmatrati na različitim skalama/rezolucijama (kroz *vremenski perspektivizam*) (Bailey 2008, 16; Lucas 2021, 90–91). Fragmentarnost i arbitrarnost arheološkog zapisa može da uplaši, te odvede ka pesimističnim perspektivama u pogledu mogućnosti saznanja prošlosti. Međutim, ako čitavu arheologiju razumemo kao palimpsest, moguće je da zapravo idemo ka realističnijem uvidu predviđenom za arheološke situacije koje nisu idealne. Takav uvid omogućava da materijalne tragove vežemo za shvatanje vremena kroz koncepcije *sećanja i memorije* a ne kroz iskrivljenu perspektivu linearno shvaćene prošlosti. To je koncepcija koja nas približava razumevanju čemu manipulacija predmetima u kontekstima koje karakteriše viševremenost.

Neki događaji ili predmeti preostaju/nadživljavaju u svom efektu/trajanju iz prošlosti kroz buduća vremena. Da bi ovo opisao, Gavin Lukas pozvao se na metaforu koju je iskoristio Mišel Ser (Michel Serres), francuski filozof, teoretičar i pisac. Reč je o pojmu *perkolacije* koji se nalazi i u naslovu teksta. Ideja perkolacije ili ceđenja, procedivanja, filtriranja je adekvatna da opiše ono što često srećemo u arheologiji. Neki predmeti iz prošlosti se pojavljuju u sadašnjosti, drugi nestaju zauvek, neki čekaju – oni se mogu ili ne moraju pojaviti ponovo. Uz konkretne kontekste gde ovo srećemo, na neki način se i čitava arheologija može opisati ovim terminom. Mi se ne bavimo prošlošću, već ostacima prošlosti koji se nalaze u sadašnjosti (Serres & Latour 1995; Lucas 2021, 93–94).

Još uvek živimo sa posledicama neolita, zavisni smo od domestifikovanih životinja i biljaka. Možemo li, stoga, reći da je ijedna prošlost završena? Sadašnjost je prepunjena prošlošću. Nasuprot tome stoji akademska težnja da se stvari poslože, pomešano razdvoji. Naša arheološka perspektiva uzgaja potrebu za purifikacijom i separacijom u odvojene periode kao inerciju struke. Međutim, upravo se koegzistencija različitih vremena može postaviti kao ključno pitanje arheologije koje ne može da dođe do izražaja zbog poddisciplinarnih podela te različitih tradicija u okviru njih (Lucas 2021, 110). Reupotreba i mešani/polihroni asemblaži su potcunjene teme, pošto ispadaju iz normativa. Kao dodatni argument, može se reći da su predmeti neverbalni ali da poseduju element univerzalnosti. Tako materijalnost može da poveže svetove, kako sugerise Alfredo Gonzalez Ruibal (Alfredo González-Ruibal) u svom *Manifestu materijalne nostalgije*. Oslanjanje na materijalnost je potreba za kontinuitetom, odnosno za prevazilaženjem efemernosti, naročito u susretu sa smrću i gubitkom. Stvari, čak i kada su u formi ostataka i fragmenata, daju stabilnost otvarajući prostor za sećanje na (nekadašnju) sigurnost i pripadanje (González-Ruibal 2021, 192–194; 198–201).

Predmet istraživanja

Na krajnje konkretnom nivou, ovde se usmeravamo na fenomen reupotrebe artefakata iz prethodnih epoha u (ranom) srednjem veku na lokalitetu Ravna–Slog. Fokus su konteksti u kojima se nalazi pomešana materijalna kultura iz barem dve epohe. Srednjovekovno groblje u Ravni nastalo je na mestu rimskog, a u samim grobovima se nailazi na nekoliko primera reupotrebe ranije materijalne kulture. Reč je o celinama G 98 (Petković et al. 2005, 194), G 47 (Petković et al. 2005, 187), koje su konstatovane tokom iskopavanja devedesetih godina XX veka, kao i celinama G 142 (Petković, Ilijić, Radinović 2015, 79–80) i G 159 (Petković 2020, 243–251), koje su otkrivene tokom novijih zaštitnih iskopavanja. Kvalitet evidencije i dostupne bioarheološke analize u savremenom kontekstu dali su dodatne informacije, tako da se iz nove perspektive mogu ponovo preispitati i stariji zaključci i izveštaji sa iskopavanja.

Ovakve pojave starije materijalne kulture u grobovima (starine, sirivali, relikti) zabeležene su i u anglosaksonskim, merovinškim, avarskim grobovima, kao i u kontekstima ranosrednjovekovne Dalmacije (Eckardt & Williams 2003, 141–170; Gilchrist 2008, 119–15; Rustoiu 2015, 247–263; Rapan-Papeša 2020, 24–26; Džino 2021, 60–67). Obično se tumače ili kao magijski predmeti ili oni koji uspostavljaju sećanje, odnosno povezuju prošlost i sadašnjost. Posledica su, pretpostavlja se, slučajnog iskopavanja ili namernog traganja među rimskim/pristorijskim ostacima, kao i reciklaže, te ponovne upotrebe sarkofa-

ga ili predmeta iz grobova kao *amuleta* zato što pripadaju nekom drugom svetu. Sličan status imaju neobični predmeti/materijali poput školjki, fosila, kremenih jezgara ili alatki (Eckardt & Williams 2003, 146–155; Gilchrist 2008, 123–153; Rustoiu 2015a, 248–249; Sherlock 2016, 242–265).

Ono što lokalitet Ravna–Slog čini specifičnim jeste ponavljanje ovog fenomena u barem četiri slučaja, u odnosu na brojne lokalitete gde se može pronaći po jedan ili dva primera reupotrebe starije materijalne kulture na srednjovekovnim nekropolama. Perkolacija prošlosti se iz tog razloga ovde shvata kao odgovor na krizu, kroz naglašavanje pojava iz prošlosti za potrebu izgradnje sećanja, pripadanja i sigurnosti. Pod krizom se misli sa jedne strane na šire društvene okolnosti ranog srednjeg veka, dobro ilustrovane posledicama po tela preminulih koja se vide iz biofizičkih pokazatelja (loš tretman rana, loši životni uslovi, loša hrana, velika smrtnost dece), a sa druge strane na stanje ranjivosti koju izaziva smrt osobe u zajednici (Petković, Gojković, Bulatović 2020).

Aproprijacija prošlosti

To stress the link between past and present is compatible with emphasizing the rupture [...]

(González-Ruibal 2021, 198)

Studije sećanja predstavljaju važnu potporu za analizu navedenih primera. Iako o sećanju najpre mislimo iz individualne perspektive, ključno je reći da je sećanje ili pamćenje kolektivne prirode. Mi pamtimo, recimo, u detinjstvu, određene pojave kada uočavamo da drugi oko nas reaguju. Upravo u tom svetlu vredi posmatrati prakse sahranjivanja i doživljaj smrti u ranom srednjem veku, koje ovde imamo na umu.

„Svako sećanje, koliko god da je lično, čak i sećanje na događaje kojima smo jedino mi bili svedoci, čak i sećanje na neizražene misli i osećaje, u vezi je sa jednim čitavim sklopom pojava koji i mnogi drugi poseduju, sa ličnostima, grupama, mestima, datumima, rečima, jezičkim oblicima, kao i sa rasuđivanjem i idejama, što će reći sa celokupnim materijalnim i moralnim životom društava kojima pripadamo ili smo pripadali“ (Albvaks 2013, 52).

Ovaj vrlo specifičan uvid potiče iz pera Morisa Albvaksa i njegove studije *Društveni okviri pamćenja* (1925), koja je osnivačka knjiga za polje studija sećanja (Katroga 2011, 19; Bajović 2012, 93; Albvaks 2013). Citirajući upravo njega želimo da potcrtamo da reupotrebu predmeta sa lokaliteta Ravna–Slog posmatramo u ključu sahranjivanja i sećanja na mrtve kao zajedničke kolektivne prakse.

Važna promena sa kojom se danas susrećemo kada govorimo o gledanju na reupotrebu predmeta ili spomenika u arheologiji, a na koju su skrenuli pažnju

urednici publikacije *The Lives of Prehistoric Monuments in Iron Age, Roman and Medieval Europe* (Díaz-Guardamino, García Sanjuán & Wheatley 2015) je to da se naknadna upotreba spomenika/lokaliteta/predmeta više ne doživljava kao destruktivna praksa spram originalnog konteksta. Naprotiv, ova pojava se razume kao polje proučavanja koje pomaže da tumačimo društvene prakse, a naročito pritiske. Urednici navedenog zbornika ističu da mi zapravo nemamo razvijen konceptualni aparat da govorimo o *longue durée* biografijama mesta i spomenika. Kasnije živote mesta prepoznajemo samo u dispozitivu. Dobar primer za proučavane biografije mesta bi mogao biti naknadni život Partenona kroz srednjovekovni i osmanski period (Mihajlović, Milosavljević 2013) ili Crkve svetih apostola Petra i Pavla u Rasu koja je nastala na praistorijskom kneževskom tumulu (Babić 2015). Konceptualni okvir bi morao da obuhvati važna pitanja učestalosti upotrebe, transformacije, napuštanja i reupotrebe kroz veoma dugu vremensku skalu na određenom lokalitetu. Neki od postojećih koncepata su (*kulturna memorija, mnemonika, pretrajavanje/istrajavanje, naknadni život, životna istorija, aproprijacija*) (Díaz-Guardamino, García Sanjuán & Wheatley 2015, 13–14). Od svih ovih, studije sećanja kao širi okvir i aproprijacija kao konkretno objašnjenje procesa o kojem mi govorimo se čine kao adekvatni za primere sa lokaliteta Ravna–Slog.

Prema shvatanju Estele Vajs-Krejči (Estella Weiss-Krejci), nije neophodan nikakav kulturni kontinuitet da bi se premostili vekovi kroz reupotrebu starije. Ponovna upotreba može podrazumevati razne stvari, od kratkotrajne posete zarad pohranjivanja ljudskih ostataka do ponovnog aranžiranja arhitektonskih ostataka i remodelovanja struktura. Reupotreba je stalno u toku, a njena svrha je stvaranje smislenih značenja o prošlosti za tekuću sadašnjost (prošlost je pod stalnim napadima/udarima sadašnjosti). Pri tome treba imati u vidu da shvatanje prošlosti koje danas imamo kao arheolozi, kao sekvencionalno, stratigrafsko i linearno, nije univerzalno. Konceptualizacija vremena je kulturno specifična. Stoga reupotreba praistorijskih struktura ili predmeta nije drastično različita od upotrebe istorijskih. Stari spomenici i ruševine imaju mnemoničku funkciju, tako da se kod ovakvih fenomena može iskoristiti ideja kulturne memorije koju promovišu Jan i Alaida Asman za duge periode prošlosti. Vajs-Krejči smatra da u ovim slučajevima ima smisla osloniti se na filozofa Ernsta Bloha, koji koristi termin *evokacije* za tematizovanje prošlosti koja nije povezana sa individualnim pamćenjem (Weiss-Krejci 308–309, 319–320). Kao i posthumni život svetiteljskih mrtvih tela, postživot predela, ruševina i starih predmeta uvek je predmet prisvajanja prema konkretnim individualnim, socijalnim i političkim potrebama.

Studije sećanja oslanjaju se sa jedne strane na tradiciju koja se vezuje za Albvaksovu knjigu, koju je na engleski prevela Meri Daglas (Mary Douglas) – čime je doprinela reotkrivanju i široj vidljivosti. Ovaj pristup je u svojoj osnovi

dirkemovski i ređe upotrebljiv u savremenom kontekstu. Grupa određuje šta je vredno sećanja, a sećanje je prošlost koja je jedan od elemenata društvenog lepka solidarnosti (Bajović 2012, 94–95). Na Albvaxovom tragu su Erik Hobsbom (Eric Hobsbawm) i Terens Rejdžer (Terence Ranger) koji kroz koncepciju *izmišljanja tradicije* ukazuju da sadašnjost određuje koja verzija prošlosti biva upamćena i na koji način (Hobsbom, Rejdžer 2002). Drugi talas studija sećanja se vezuje za propitivanje iskustva holokausta u Nemačkoj od osamdesetih godina XX veka. Kao ključnu reč uzima traumu viđenu kao katalizator iz kog proističe sećanje. U osnovi je donekle *frojdska* ideja o izbijanju traumatične prošlosti poput potisnutog podsvesnog (Asman 2011, 68–71). Svi ovi pristupi tematizuju iskustva novije prošlosti, a nas interesuje koji elementi sadrže opštije aspekte tako da mogu da se primene na kontekst ranog srednjeg veka na lokalitetu Ravna–Slog.

„Kolektivno pamćenje razlikuje se od porodičnog i generacijskog pamćenja upravo po ovim osloncima koji učvršćuju sećanja sve do u budućnost, i to tako što obavezuju kasnije generacije na zajedničko sećanje. Spomenici i monumenti, godišnjice i rituali transgeneracijski učvršćuju sećanje zahvaljujući materijalnim znacima ili periodičnom ponavljanju“ (Asman 2011, 37).

Kako ukazuje Alaida Asman (Aleida Assmann), uz navedeno, zaboravljanje, selekcija, filtracija predstavljaju ključni aspekt sećanja. Umesto da se sećanje i zaboravljanje shvate kao suprotnosti, treba ih osmotriti kao isprepletane fenomene. Nešto postaje vredno pažnje i sećanja upravo zato što je dospelo u novo vreme kroz procese gubitaka i selekcije. Postoje brojni načini kako se zaboravlja, a u ovom slučaju je od važnosti zaboravljanje kroz promenu funkcije i reupotrebu u novom ključu. Najveći deo (prošlosti) se uvek gubi – to je svakako pravilo. Međutim, i potpuno represivno zaboravljanje zahteva veliki napor. To se događa stoga što prošlost kroz svoju materijalnost pokazuje rezilijentnost. Zato ne treba da čudi da ljudi prošlosti nailaze na ostatke prethodnih vremena i da im po potrebi, u odabranim okolnostima smrti bliskih osoba, dodeljuju smisao kroz prakse čitljive iz naše arheološke perspektive (Asman 2018).

Izražavanje tuge i gubitka, kroz rituale i simboličke radnje, jača identitet zajednice (Asman 2011, 136). Iz tog ugla, smrt, identitet zajednice i njeno kolektivno sećanje, kao i materijalnosti kroz koje se događaj smrti *ritualizuje*, predstavljaju važna uporišta za analizu evidencije sa lokaliteta Ravna–Slog (Milosavljević 2021, 113–114). Bitno je naglasiti da zajednice koje ne koriste pismo kao strategiju beleženja i čuvanja sećanja, mogu da se oslone na telesne prakse kao delotvoran mnemonički sistem. Telesnom automatizmu se poveravaju one vrednosti i kategorije koje grupa najviše želi da sačuva. Zbog toga je prilikom sahrane od ključne važnosti formalnost i performativnost rituala (Kornerton 2002, 136).

Kulturno-istorijska kontekstualizacija

Ravna–Slog pripada području koje je u turbulentnom ranosrednjovekovnom razdoblju bilo pod različitim kulturnim uticajima (Curta 2006, 111–179). Prvo-bitno je nekropola datovana u period od IX do XI veka (Petković et al. 2005, 238–242). Na osnovu novih iskopavanja ima indikacija da se datovanje jednog dela nekropole može spustiti u VIII–IX stoleće, na osnovu rukom rađenih lonaca i lonaca izrađenih na sporom vitlu (koji imaju analogije u kasnoavarskom periodu od 680–820. godine), uz druge dodatne pokazatelje (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243). Ukoliko se to prihvati, ranosrednjovekovna nekropola Ravna–Slog, nastala oko ostataka rimske memorije i rimskog groblja iz IV–V veka, može se datovati u period od VIII do najkasnije početka XI stoleća. Drugim rečima, ova nekropola se formira *hronološki* između sloma romejske vlasti na Balkanu početkom VII veka i nastanka prvih državnih formacija južnoslovenskih naroda. U ovo vreme uticajni su kao politički faktori Avarski kaganat pred raspad (koji postoji od VI do VIII odnosno početka IX stoleća) i Bugarska, koja upravlja širokim teritorijama (kroz različite etape, u periodu od VII do XI veka). Nekropola na Ravni je verovatno bila deo Bugarskog kaganata/carstva, odnosno nalazila se na njegovoj periferiji. Vizantija uspostavlja granicu na Dunavu ponovo u XI i XII veku. U periodu dok nema punu moć na Balkanu, Vizantija ne gubi pretenzije na ovo područje, pa se „meka moć“¹ izražava procesom uspostavljanja hrišćanstva među lokalnim zajednicama, odnosno *hristijanizacijom* ili *pokrštavanjem* (Ferjančić 2009, 47–53; Ivanova 2020; 2021; Špehar 2022).

Ove procese je najbolje kontekstualizovati šire, kroz perspektivu vizantijskog intelektualnog života i vizantijskog imperijalizma (Ivanova 2021). Treba imati u vidu da o misionarskim pohodima pre svega doznajemo iz žitija, što je vrlo specifična literarna i intelektualna forma, pa ove pisane izvore ne treba uzimati doslovno (Ivanova 2020). Dodatno, hrišćanstvo je primarno preuzimano među elitom kao socijalna novina i način da se politički uspenje na društvenoj lestvici, a ne uvek brzo i u nižim društvenim slojevima (Džino 2021a). Materijalna kultura rečito svedoči koji je bio tempo te promene (Špehar 2022). Deo kulturno-istorijskog pristupa je podrazumevano očekivanje da jedan narod uniformno prihvati novu religiju i da se u praksi drži njenih normativa. Socijalnoantropološka perspektiva nas uči da je proces morao biti spor i postepen, te da je podrazumevao puno formi *hibridizacije* (Reed 2019, 1–2).

Šire gledano, Danijel Džino ukazuje da je reč o tranzicionom razdoblju u kome nestaju veze antičkih mreža komunikacije, a kada dolazi do opšte depopulacije i društvenog kolapsa. Zbog toga, većina zajednica, a naročito ruralnih, zasniva svoj životni stil na ekonomskoj samoodrživosti, u lokalnim okvirima. U centrima se javljaju elite predvođene vođama opisanim kao „big-man“/, „veliki

¹ Izraz se odnosi na kulturni uticaj.

čovjek², čija se moć zasniva na ličnom autoritetu, organizaciji gozbi, te konstrukciji veza sa prošlošću zarad ostvarenja legitimiteta (Džino 2021, 70–71). Bioarheološke analize sa Ravne se dobro uklapaju u sliku male seoske zajednice. Nova fizičkoantropološka istraživanja (ljudskih) individua sa nekropole Ravna–Slog pokazuju da je veoma veliki stepen mortaliteta dece (oko 50%), a javljaju se i brojni pokazatelji metaboličkih zdravstvenih problema. Podaci ukazuju na loše tretirane rane, loše životne uslove, manjak kvalitetne hrane i loše medicinske standarde – što su uz istorijski kontekst okidači za osećanje krize stabilnosti (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243). Uz ovo, verovatno treba računati i na socijalne pritiske i traume, pa tragati za odgovorom na pitanje da li zaista postoje njihovi pokazatelji (Milosavljević 2021, 112–114).

Na lokalitetu Ravna–Slog su već od samih početaka istraživanja prepoznati određeni aspekti u sahranjivanju koji su okarakterisani kao *paganski*. Pored grobnih priloga, poput lonaca položenih uz stopala, mogu se konstatovati i ostaci životinjskih kostiju praseta i pileta (G 133), kao i ljuske jajeta (G 331), uz lomljene fragmente keramike. Navedeni konteksti se pre mogu interpretirati kao eventualni trag pogrebne gozbe, nego kao prakse koje su *per se* povezane sa paganstvom (Reed 2019, 4–8). Uz nakit, koji se možda može okarakterisati kao lični posed, u nekim grobovima su pronađeni nalazi oružja i alata (Petković et al. 2005; Špehar 2017, 115–116).

Reinterpretacija stare evidencije uz novija iskopavanja dovela je do saznanja da je na srednjovekovnom lokalitetu Ravna–Slog veoma zastupljeno sahranjivanje sa životinjama. Reč je o pet primera sahranjenih ljudskih osoba sa po jednom zmijom i jedne žene pohranjene sa skeletom lisca. Tokom iskopavanja 1994–1996, ostaci zmija su prepoznati u pet srednjovekovnih i dva antička groba, ali nisu uzeti kao relevantni nalazi za tumačenje grobnih celina. U prilog takvom tumačenju da su se zmije uvukle i umrle na pronađenim lokacijama, išlo je to što su pronađene u oba kulturna konteksta – rimskom i srednjovekovnom. Drugim rečima, između njih postoji hijatus odnosno kulturni diskontinuitet, pa bi jedna te ista pojava u oba konteksta morala da se odbaci (Petković et al. 2005).

Otkriće groba žene i lisca definitivno je dovelo u pitanje ovakvo viđenje (Petković, Bulatović, Bizjak 2015; Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243–245), a pojavile su se i brojne nelogičnosti kada se detaljnije ušlo u tumačenje postojeće evidencije o ostacima zmija na lokalitetu Ravna–Slog (Petković et al. 2016, 20–21). Među brojnim, najvažnija je ona da su u nekim primerima zmije položene ispravljene, a to ne može da se desi „prirodno“. Herpetološka znanja ukazuju da mišićna masa zmija uglavnom ne dozvoljava ovakav položaj u trenutku smrti sem ako to pozicioniranje u ovom slučaju nije učinjeno „ljud-

² Reč je o terminu za lokalnog vođu čija moć počiva na harizmi, posebnim sposobnostima i ekonomskim veštinama. Termin je popularisao Maršal Salins u kontekstu melanezijskih i polinezijskih plemenskih zajednica.

skom rukom“ (Milosavljević 2021, 106–107). Tako je nekropola Ravna–Slog postala poznata po sahranjivanju sa životinjama, što se dobro uklapa u nadograđivanje argumenta o paganskoj praksi, odnosno horizontu sahranjivanja i pre primanja hrišćanstva (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243). Ovde se moraju staviti bar dve napomene. Najpre, sahranjivanje sa životinjama ne isključuje prisustvo hrišćanstva, tako da ne bi trebalo da služi kao okosnica datovanja. Sa druge strane, koncepcija paganstva u našoj akademskoj zajednici implicitno sadrži teorijske perspektive Veselina Čajkanovića, koje su u određenim aspektima problematične (Milosavljević 2019, 842–845). Zbog specifičnog kulturno-istorijskog konteksta, koji je prethodno objašnjen, ne bi trebalo očekivati na rano-srednjovekovnoj Ravni restriktivnu kulturnu normu u pogledu sahranjivanja.

Bez obzira na izrečena razjašnjenja, ostaje još jedna enigma. Dva rimska groba u kojima su pored ljudskih individua pronađene zmijske. Reč je o jednom grobu ženske osobe (G 4) i jednom grobu deteta (G 53). Povezivanje ovog fenomena sa srednjovekovnim može da se obrazloži na dva legitimna načina. Jedan je da postoji kulturni kontinuitet između rimskog i srednjovekovnog sahranjivanja (Petković et al. 2016; Petković, Gojković, Bulatović 2020), a drugi podrazumeva reinterpretaciju ovog fenomena kao isključivo srednjovekovnu pojavu, a da se pronađena rimska materijalna kultura vidi kao reupotrebljena (Milosavljević 2021). U prilog tome da je reč o srednjovekovnom fenomenu govore analogije sa avarskih nekropola, gde je po jedna individua uz zmijske kosti pronađena na po jednoj nekropoli u tri slučaja.

Analogije za polaganje zmijske ili zmijskih pršljenova u grobove iz avarskog konteksta su:

- 1) lokalitet Vac Kavičbanja/Vác Kavicsbánya, grob 366. Reč je o grobu muškarca, koji je bio opljačkan. Ipak *in situ* je kraj levog stopala otkriven mali ručno rađeni sivo-braon lonac, u kome je pronađeno 11 zmijskih pršljenova. Od ostalih nalaza, otkrivena je jedna gvozdena fibula, svetlosiva posuda rađena na brzom vitlu, uz ljuske jajeta. Celina se datuje u ranoavarski period (Szentpéteri 1993, 226).
- 2) lokalitet Zavod/Závod u jugozapadnoj Mađarskoj, grob 14. U grobu je bila sahranjena odrasla žena. Uz nju je pronađeno oko 200 perli različitog oblika i veličine, uključujući pršljenove zmijske, od kojih je jedan bio patinirano zelen. Između leve i desne nadlaktice nalazio se gvozdeni lanac od karika različite veličine, nepoznate namene. Uz njih je pronađen jedan tubularni predmet i polovina bronzanog dugmeta. Celokupan kontekst datovan u kasnoavarski period (Kiss 1984, 161–185).
- 3) lokalitet Đenk-Vašarter/Gyönk-Vásártér, grob 227. Uz desnu stranu skeleta odrasle žene pronađena je ispružena dekapitirana zmijska. Od nalaza u grobu pronađen je i deo lukovičaste rimske fibule iznad lobanje, bronzana naušnica, zatim crno pečena posuda rađena na vitlu pored desnog femura, kao i živinske kosti. Skelet zmijske je pozicioniran duž desne strane pokojnice, sa gornjim delom tela kod ramena, a repom obavijenim oko posude (Rosner 1972, 210–211; Szentpéteri 1993, 226).

Sahranjivanje osoba sa lisicom pored Ravne, poznato je takođe iz avarskog konteksta, sa lokaliteta Bečej – Pionirska ulica. Reč je o grobu 16, koji je bio poharan, a u kome su pronađeni skeletni ostaci odrasle žene i lisice. Celina je datovana u ranoavarski period (Mikić-Antonić 2012, 14–15).

Uzevši sve izloženo u obzir, čini se da pored materijalne kulture koja je karakteristična za seoske slovenske nekropole ranog srednjeg veka, na lokalitetu Ravna–Slog možemo da govorimo i o evokaciji praksi koje su prisutne u Avarskom kaganatu. Reč je o perifernim pojavama, marginalne prirode u odnosu na artefakte na koje pomišljamo kada pomislimo arheološki na Avarski kaganat, poput luksuznih pojasnih garnitura. Može se pretpostaviti da ove prakse (sahranjivanje sa životinjama poput zmijske i lisice; sahranjivanje sa drevnim predmetima ili rimskim reupotrebljenim priložima iz grobova) imaju vezu sa identitetima žena i dece, odnosno njihovim gubitkom u zajednici.

Zmije i nesigurni „mešani konteksti“

Okidač za razmišljanje o reupotrebi materijalne kulture na Ravni potiče od tumačenja konteksta rimskih grobova u kojima su pronađene zmije. U inicijalnoj publikaciji nakon istraživanja se kaže sledeće:

„Nalazi skeleta zmijske otkriveni u grobovima 11, 24, 37, 73 i 120 [srednjovekovne celine], kao i u nekoliko kasnorimskih grobova, nisu trag nekog pogrebnog rituala, već samo ukazuju da su grobni ukopi ispunjeni prekopanom rastresitom zemljom bili pogodno stanište za ovu vrstu gmizavaca“ (Petković et al. 2005, 333).

S obzirom na to da nisu zabeleženi pokazatelji postdepozicionih procesa, nećemo ovde ulaziti detaljnije u argumentaciju da zmije nisu „kopačice“, te da se mogu jedino uvući kroz tunele koje su već prokopale druge životinje (Milošavljević 2021, 106–107). Usled nedostatka detaljnijih bioarheoloških analiza u tom trenutku, ostaci zmijske nisu uključeni u kontekstu kasnorimske nekropole prilikom objavljivanja 2005. Ovi konteksti su reinterpretirani 2016. godine kao pokazatelji specifičnog pogrebnog rituala (Petković et al. 2016, 12–15).

Kao što je već napomenuto, u dve grobne celine koje su opredeljene kao rimske su pronađeni skeleti zmijske.

Naime, u grobu 53 uz ljudske ostatke pronađeni su ostaci zmijske pored desnog ramena i ljuske od jajeta uz levu stranu lobanje. Skelet zmijske je položen opruženo, paralelno sa pokojnikom koji je bio dete starosti oko 4 godine. Drugih nalaza nije bilo (Petković et al. 2016, 14–20). Na osnovu materijalne kulture, ovaj grob podjednako može biti rimski, odnosno verovatnije srednjovekovni zbog polaganja ljuske jajeta i zmijske. Potrebno je napomenuti da stratigrafija nekropole i dubine ukopa koja je zatečena tokom iskopavanja ne pomaže mnogo u razrešavanju datovanja kod ovih upitnih situacija.

Sa druge strane, u grobu 4 pokopana je pokojnica a uz nju zmija, obavijena oko desne ruke (Petković et al. 2016, 12–13). Od materijalne kulture, oko vrata je pronađena ogrlica od perlica od staklene paste tamnoplave i zelene boje. Plave poligonalne perle bile su ukrašene okcima tauširanim zlatom (Ilijić 2015, 60). Pored kolena desne noge otkriven je konični stakleni pehar koji ima špicasto dno, a iznad leve potkolenice se nalazio lončić jednostavnog sferičnog oblika, kao i keramički krčag. Ovde je nedvosmisleno reč o rimskim posudama. Keramičke posude se mogu bliže datovati u IV–V vek (Petković et al. 2016, 12–13). U ovom grobu je sahranjena žena individualne starosti 45–50 godina. Dentalna analiza pokazuje izražene abrazije, parodontopatiju, hipodonciju i gubitak zuba tokom života. Neke od zuba izgubljenih tokom života pratili su upalni procesi i infekcije (Petković et al. 2016, 19). U ovom grobu nedostaju leva cevanica, leva torakalna zona i leva strana pelvisa – što možda posredno ukazuje na postdepozicione procese. Iako na ovom nivou saznanja deluje upitno, može se ipak razmišljati o tome da je rimska materijalna kultura pronađena u ovoj celini zapravo reupotrebljena, odnosno da su predmeti izvađeni iz rimskih grobova i položeni uz individuu iz srednjeg veka. Ali ovo ćemo uzeti samo kao okidač za razmišljanje o „mešanim kontekstima“, dok druge celine sa nekropole Ravna–Slog definitivno ukazuju na prisustvo ovog fenomena. Perkolaciju prošlosti na ovom lokalitetu zapravo najbolje osvetljavaju novija zaštitna istraživanja, koja kvalitetom evidencije daju prilike za nove uvide. Stoga najpre vredi krenuti od grobova 159 i 142 koji potiču iz novijih istraživanja, a zatim grobnim celinama 98 i 47 koji su dokumentovani devedesetih godina XX veka.

Pouzdana „mešani“ konteksti

Pokazalo se da srednjovekovni grobovi na lokalitetu Ravna–Slog imaju reupotrebljenu materijalnu kulturu i neobične životinje sahranjene uz ljude. Van svake sumnje po retkosti nalaza, može se govoriti o grobu 159, u kome su sahranjeni žena i lisac.

G 159 – žena i lisac

U grobu 159, pronađena je ženska individua ispružena na leđa, sa rukama pored tela, sahranjena u jednostavnoj ovalnoj raki. Orijehtacija groba je približno istok–zapad. U severozapadnom delu grobne rake je naknadno otvorena jama koja je delimično uništila originalni kontekst. Ceo skelet je relativno loše očuvan, nedostaju kosti levog ramena i leve strane grudnog koša, dok su kosti desnog podlakta dislocirane (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243). Zapadno od ženine glave u savijenom položaju pronađena je lisica čija je glava bila

položena uz levu stranu glave žene. Žena je sahranjena sa brojnim grobnim priložima, koji su šire opredeljeni u VIII–IX vek. Međutim, kada se uzme u obzir tipologija naušnica, hronološko opredeljenje bi se moglo pomeriti u IX–X stoleće (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243–245; Milosavljević 2021, 109–110). U trenutku smrti sahranjena žena je imala između 40 i 45 godina starosti. Patila je od osteoartritisa. Uz to, naglašeni pripoji mišića sugerišu da se tokom života bavila teškim fizičkim aktivnostima. *Ante mortem* je izgubila sve zube donje vilice, što se interpretira kao posledica sakaćenja ili nekog dentalnog oboljenja (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 245).

Životinja položena uz glavu pokojnice je mužjak lisice. Pronađen je gotovo ceo skelet, a starost je procenjena na 2 do 4 godine. Lisac je bio položen u savijenom ležećem položaju, tako da mu je glava postavljena uz levu stranu glave pokojnice, dok se rep nalazio duž desne strane pokojnice i njenog desnog ramena.

Na skeletu životinje ne postoje tragovi glodanja i raspadanja, što ukazuje da je jedinka sahranjena neposredno nakon smrti (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243, 247–250). Jedina analogija za sahranjivanje ljudi sa lisicama, koja je kulturno-hronološki bliska, je grob 16 sa avarske nekropole Pionirska ulica – Bečej. Grob je datovan u ranoavarski period, a naknadno je delimično poharan pa je originalni kontekst poremećen (Mikić-Antonić 2012, 14–15).

Ispod skeleta lisice je pronađen grobni prilog, rimski krčag sekundarno upotrebljen i datovan u kraj IV, odnosno prvu polovinu V veka (Petković, Gojković, Bulatović 2020). Ako se prisetimo da je grob 4 „problematičan“ za datovanje zbog fenomena pohranjivanja zmijske uz individuu sa rimskom materijalnom kulturom, možda situacija iz groba 159 može pomoći u razumevanju prakse insistiranja na mešanim kontekstima, odnosno perkolaciji prošlosti. Naime, pored lisca i rimskog krčaga, u ovoj grobnoj celini nailazimo na artefakte koji su nedvosmisleno srednjovekovni (Milosavljević 2021, 110).

Oko vrata je pronađena niska od perli od staklene paste, različitih boja i oblika.

Konstatovano je i sedam bronzanih naušnica, od kojih šest sa dvodelnim bikoničnim centralnim priveskom od bronzanog lima i po jednim kolencem sa strane. Donji deo karike je obmotan bronzanom žicom kod svakog primerka. Sedma, manja bronzana naušnica predstavlja kariku sa dva kolena. Pronađene su u predelu glave, pa se može pretpostaviti da su bile prikačene za oglavlje ili maramu. Manja naušnica ima analogiju u avarskom kontekstu, dok su ostale zasada netipične. Bronzani prsten, zatvorenih krajeva i ovalne glave sa urezanim predstavom ptice (orla?) raširenih krila, pronađen je na prstu desne ruke. U predelu karlice uočen je gvozdeni nož, a verovatno je bio okačen o pojas (Ilijić 2015, 77; Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243–245).

G 142 – dečak i enigma

U grobu 142 sahranjen je pokojnik u ispruženom položaju na leđima, sa rukama pored tela, približno orijentisan istok–zapad. Reč je verovatno o grobu dečaka starosti oko 7 godina. Grobna jama je bila ozidana krupnim rečnim oblucima i lomljenim kamenom. U levoj šaci dečaka je pronađen alat: kopljasto svrdlo sa ostacima drške od jelenjeg roga, gvozdeno dleto i tri kupasta gvozdene predmeta ispunjena olovom nepoznate funkcije.

Iznad glave dečaka je bio postavljen srednjovekovni lončić, izrađen na sporum vitlu a ukrašen valovnicama i ubodima. Niže nogu je bio položen rimski amforoidni krčag. Mešani kontekst ove vrste je označen kao enigma zato što su amforoidni krčag i lonac sa valovnicama očigledno iz dva različita vremena (Petković, Ilijić, Radinović 2015, 80).

Sa iskopavanja iz devedesetih potiču još dva konteksta sa reupotrebljenim predmetima. Jedan od ova dva tipa reupotrebe je često uočljiv fenomen (rimski novac na srednjovekovnim niskama), dok je drugi gotovo nepoznat, ali otključava tumačenje perkolacije na lokalitetu Ravna–Slog.

G 98 – rimski novčić kao privezak

U grobu 98 položena je žena, postavljena na leđa sa ispruženim rukama pored tela, orijentisana približno istok–zapad. Njena starost u trenutku smrti je bila 29–35 godina. Uz levu i desnu stranu lobanje pronađene su po tri naušnice sa svake strane, odnosno šest posrebrjenih bronzanih naušnica sa po četiri ovoidne jagode. Dva jednostavna bronzana prstena, u vidu alke ovalnog preseka, pronađena su u predelu stomaka sa desne strane. Gvozdeni nož je konstatovan u predelu karličnog pojasa sa desne strane (izgubljen je nakon iskopavanja). U ovom kontekstu, kao i u nizu drugih gde su žene sahranjene sa zmijama, pronađena je niska od 99 perli uz jedan privezak. Ogrlica se sastojala od cilindričnih, dugmetastih i bobičastih perli, braon, žute i plave boje. Na ogrlici je privezak sekundarno upotrebljen rimski novčić (nečitljiv) (Petković et al. 2005, 194).

Prema istraživanjima Gordane Čirić, na teritoriji Srbije u formi priveska se rimski novčići javljaju u ženskim grobovima između X i XV veka na lokalitetima Ravna–Slog, Bogojevo III, Brestovik–Čair, Brestovik–Visoka Ravana, Mirijevo, Trnjane i Konopljara (među onima koji su arheološki dokumentovani). Uglavnom je reč o bronzanim denominacijama iz IV veka. Obično su konstatovani jedan do dva groba sa novčićima po nekropoli, iako ima izuzetaka. I srednjovekovni novčići se koriste kao privesci na ogrlicama u srednjem veku, ali ređe. Čirić je otvorila mogućnost da je reč o osobama sahranjenim sa delovima miraza u nižoj seoskoj populaciji, mada ova interpretacija ostaje otvorena. Novčići koji su deo mladnog nakita u etnografiji nemaju samo ekonomsku,

već i apotropejsku funkciju, pošto se njihova snaga izražava između ostalog i zveckanjem koje štiti od zla. Pošto se međugeneracijski prenose, oni hipotetički dolaze u grob ukoliko se žena nije udala, odnosno nije ostavila za sobom decu koja bi mogla da naslede miraz (Ćirić 2014; Ćirić 2016, 731–743).

Kao kuriozitet, može se pomenuti da u etnografskoj zbirci Knjaževačkog muzeja postoji perforiran novčić, zlatni Mavrikijev solid, koji je bio u ogrlici jedne seljanke sedamdesetih godina XX veka. Ovaj primerak je stigao u muzej kao poklon od kolekcionara Ljubiše Rajkovića Koželjca 1979. godine.³

G 47 – „skitska“ strelica kao privezak

U grobu 47 položen je skelet ispružen na leđa, orijentisan istok–zapad. Reč je o ženskoj osobi, čija je starost u trenutku smrti bila 17–18 godina.

Ispod lobanje je pronađena jedna srebrna naušnica sa četiri jagode, čija krika je bila ukrašena granulacijom. Na levom i desnom ramenu je konstatovano po jedno loptasto dugme od posrebrene bakra. Impresivna ogrlica od 473 perle je pronađena u predelu glave i vrata (slika 1). Sastojala se od perli različitih oblika od stakla bele, žute, braon, zelene, svetlo– i tamnoplave. Jedna perla ima pozlatu. Najzanimljiviji predmet je privezak na ogrlici koji je zapravo sekundarno upotrebljena praistorijska trobrida bronzana strelica tzv. „skitskog tipa“ (Pet-

Slika 1. Ogrlica iz groba 47 sa lokaliteta Ravna Slog

³ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Knjaževac, inv. br. 354

ković et al. 2005, 187; Ilijić 2015, 75). Dužina strelice je 2,2 cm a širina 1 cm, a to je strelica kakvoj se analogije mogu naći, na primer, u gvozdenuodopskom kneževskom tumulu iz Atenice (Đuknić, Jovanović 1966, T. XXIV). Ako se ostali reupotrebljeni nalazi rimske provenijencije mogu eventualno tumačiti kao slučajno pronađeni tokom srednjovekovnog perioda na lokalitetu Ravna–Slog i iskorišćeni u simboličnom kontekstu, „skitska“ praistorijska strelica je morala biti nešto što se moralo nabaviti sa namerom.

Naime, sekundarna upotreba „skitske“ strelice nije nasumična, već nešto što je tipično za avarske kontekste, odnosno pronalazene su u avarskim ženskim grobovima (Rustoiu 2015, 94–95). Za avarski kulturni kontekst je tipična i reupotrebljena praistorijska i rimska materijalna kultura – fragmenti fibula, keramike i drugih predmeta koji su često pronalazeni u torbicama koje su bile okačene o pojasu. I u jednom i u drugom kontekstu, oni su tumačeni kao magični predmeti koji spajaju različite svetove/vremena (Rustoiu 2015, 247–263).

Prema istraživanjima Aurela Rustojua (Aurel Rustoiu), iz avarskog konteksta može se konstatovati 17 grobova u kojima su pronađene „skitske“ strelice kao privesci. U većini slučajeva reč je o grobovima žena (13). Izuzeci su tri groba u kojima su sahranjeni muškarci, i jedan u kome je sahranjeno dete. „Skitske“ strelice su pronađene na sledećim lokalitetima u Mađarskoj: Alattjan/Alattyán, Artand/Ártánd, Budimpešta – Fehervari ulica/Budapest-Fehérvári út, Felde/Felgyő, Šajosentpeter/Sajószentpéter, Sob/Szob, Tisafired/Tiszafüred, Vac/Vác, Zamardi/Zamárdi. Jedan primerak potiče iz mesta Želovce u Slovačkoj.

„Skitske“ praistorijske strelice su uglavnom pronalazene u avarskom kulturnom kontekstu kao deo niske ili uz levu šaku/levi femur, kada je reč o privesku na pojasu ili delu torbice u kojoj su bili i drugi amuleti. Rustoju pretpostavlja da su bronzane strelice funkcionalno i morfološki morale biti prepoznate u zajednicama avarskog životnog stila, a da analiza arheoloških konteksta, uz etnografiju, eventualno može da potpomogne razumevanje seta ideja koji je vezivan za njihovu reupotrebu (Rustoiu 2015b, 102–103).

Simbolička uloga strelice u različitim mitovima, prema ovoj interpretaciji, se povezuje sa magijom i isceljenjem. Ogrlice, kao kompleksni magijski instrumenti, mogu služiti za uklanjanje demonskog aspekta. Među „avarskim“ grobovima sličnu kategoriju predstavljaju praistorijske perle amforoidnog oblika, koje se originalno datuju u V–III vek p.n.e, a potiču iz mediteranskog konteksta. I one se sreću nanizane na niske iz avarskog perioda (Rustoiu 2015b, 102–103).

Perkolacija prošlosti kroz ovaj veoma specifičan kontekst na lokalitetu Ravna–Slog ne može se videti drugačije nego kao evokacija praksi koje su poznate u Avarskom kaganatu. Ako se, uz to, podsetimo lonaca koji liče na avarske, ljudske od jaja koje se sreću u avarskim kontekstima, komada mesa koji su položeni u grobnoj celini, sahrana lisice i zmija uz žene/decu koje su dokumentovane u avarskim kontekstima, rimskih artefakata koji su reupotrebljeni, što je fenomen

koji se sreće kod Avara (ali i šire) – čini se da je zajednica koja se sahranjuje na lokalitetu Ravna–Slog izrazito specifična u odnosu na druge ranosrednjovekovne lokalitete južno od Save i Dunava (Milosavljević 2021, 108).

Diskusija i zaključak

Dok se pronalaženje krhotina prošlosti može pripisati aktivnosti koja proizilazi iz svakodnevne prakse, poput poljoprivrednih ili građevinskih radova, reupotrebene cele posude ili metalni predmeti posledica su verovatno otvaranja grobova ili ostava. Pronalaženje ostave mogao je biti događaj za pamćenje. Pojavljuju se predmeti čije je poreklo misteriozno, čime se vrednost pojačava. Otkrića tokom kopanja grobova morala su biti još i više nabijena značenjem. Bar neki od rimskih grobova su verovatno bili označeni nadgrobnim spomenicima do vremena srednjeg veka. Reupotreba mesta i predmeta je stoga povezana (Semple 2013, 224–226). Međutim, ovde beležimo i stare predmete koji verovatno nemaju nikakve veze sa Ravnom, poput „skitske“ strelice. Drugim rečima, simbolički i funkcionalni aspekti reupotrebe predmeta nisu međusobno isključivi. Iako je tema ovog rada perkolacija prošlosti, na primeru nekropole Ravna–Slog može se uočiti da je od reupotrebe starih predmeta ovde važnija evokacija praksi poznatih u Avarskom kaganatu. Među mnogim linijama evidencije koje pokazuju veze sa kaganatom, reupotreba starih artefakata je samo jedna.

Upotreba „starih“ predmeta u srednjovekovnim grobnim kontekstima se interpretira kao uključivanje njihove apotropejske funkcije. Magični aspekt biva atribuiran predmetima koji su otkriveni u zemlji od strane većine neindustrijskih društava. Reakcija na starinu je pre nešto inherentno ljudsko, dok se kulturno specifičnim može smatrati artikulacija te reakcije (Rustoiu 2015a). Ruševine i starine se povezuju pre sa domenom prirode, nego sa domenom neke starije kulture – ukoliko pretpostavimo da ovakva podela domena ima važnosti u prošlosti koju analiziramo (Williams 1998, 90–108).

U anglosaksonskom kontekstu, u periodu prelaska na hrišćanstvo, u ženskim grobovima se javljaju amuleti koji uključuju životinjske zube, fosile, rimske novčiće, kao i druge stare predmete (perle, praistorijsko kremenje, fragmente rimskog stakla, rimske narukvice i fibule), koji se interpretiraju kao da imaju apotropejsku moć, odnosno služe za odvrćanje zla. Upravo biografija ovih predmeta stvara njihovu dodatnu vrednost, specifičnu moć, slično moćima koje se pripisuju neobičnim mestima u prirodi ili neobičnim predmetima iz prirode. Evidencija pokazuje da se reupotrebjavaju nekada predmeti u fragmentovanoj formi, a nekada tako da se poštuje integritet originalne forme – što ukazuje da su poreklo, starina i karakter predmeta bili važni (Eckardt & Williams 2003, 141–170; Gilchrist 2008, 119–144; Rustoiu 2015a, 247–263). Kada je reč o životi-

njama ili njihovom delovima, značenje prevazilazi samo simbolički domen, već se sa njima može stupati u niz odnosa, pošto različita putanja vodi do „nabavke“ zuba medveda spram pronalazanja rimskog novčića. Drugim rečima, ma koliko oba dobavljanja mogu biti nadnaravna, biografije životinja podrazumevaju proživljena iskustva sa ljudima ili suživote (Pluskowski 2007). Za kompleksnije razumevanje uloge životinja u srednjem veku, perspektiva životinjskog obrta je više nego poželjna (Živaljević 2023, 121–128).

Kada govorimo o biografiji predmeta, treba reći da zapravo nepoznati, mistični, prekinuti delovi te biografije, odnosno njihova ambivalentnost stvara dodatno značenje. Kako kaže Alaida Asman, sećanje i zaboravljanje su neposredno povezani, tako što sećanje nužno podrazumeva odabir. Zaboravljanje umanjuje i sažima, time ono što preostaje postaje veće i dragocenije (Asman 2018, 10–27). Snaga prošlosti, stare, mitske je ono oko čega se zajednica okuplja, izmišljajući, oblikujući i manipulišući. Razumevanje prošlosti u prošlosti nije arheološko i naučno, ali postoji potreba za prošlošću koja se pojačava u trenucima krize. Kao neposredni okidači za prizivanje onostranog se mogu uzeti loši životni uslovi i velika smrtnost dece na lokalitetu Ravna–Slog.

Kada se osmotri lokalni identitet ove zajednice, pokazuje se da se ovde insistira na evokaciji aspekata avarske kulture koji su periferni, marginalni i ženski. To je neobično zato što se lokalitet Ravna–Slog nalazi van teritorijalnih okvira Avarskog kaganata. Materijalna kultura koja se prepoznaje kao „avarska“ se u određenim okolnostima nalazi van očekivanog geografskog okvira i može se, u zavisnosti od hronološkog opredeljenja, različito tumačiti. Prepoznatljive „avarske“ pojasne garniture van granica Avarskog kaganata pronalazene su, na primer, na prostoru Bugarske i datovane oko 700. godine (Fiedler 2008, 218–220; Džino 2022, 27). Krajem VIII veka dolazi do sloma Avarskog kaganata u sukobima sa franačkim Karlom Velikim, a Avari se poslednji put pominju u pisanim izvorima početkom IX veka. To, međutim, ne znači da su stanovnici Kaganata nestali sa lica zemlje, te da njihova tela, prakse i materijalna kultura prestaju da postoje čak i ako je njihov identitet istorijskim prilikama preoblikovan (pomislimo samo na Jugoslovene nakon raspada Jugoslavije). U maniru kulturno-istorijske arheologije je da se pojednostavljeno stanovnici Avarskog kaganata vide isključivo kao Avari, iako savremene perspektive pokazuju na njegov raznolik etnički sastav (Stadler 2008, 60; Pohl 2018; Bugarski 2022, 167). Uz to, zanimljivi su primeri pojedinačnih sahrana sa kasnoavarskim predmetima južno od Save i Dunava sa kraja VIII i početka IX veka, na lokalitetu Crkvine u selu Stubline i u Ušću kod Obrenovca (Špehar 2017, 108–110). Pojedinačna sahrana u selu Stubline vezuje se ili za mesto privremenog boravka van granica Avarskog kaganata ili se može interpretativno povezati sa kretanjem izbeglih nakon nestanka Kaganata. Pažljiva interpretacija situacije iz Stublina (Bugarski et al. 300–301) daje osnovu za razumevanje neobičnih konteksta u Ravni.

Nekropola Ravna–Slog se u dosadašnjim istraživanjima vezuje za slovenski (etnički) kontekst i predstavlja najbolje istraženu nekropolu kod nas u rano-srednjovekovnom periodu (Petković et al. 2005, 243; Špehar 2017, 114–117). Na osnovu prethodno iznete argumentacije, može se kazati da ovu nekropolu ipak obeležava kulturna heterogenost, kao i slabe veze sa državnom strukturom okvira kome pripada. Na postojeće tumačenje da je reč o „slovenskoj“ nekropoli mora se uvažiti uticaj Avarskog kaganata. Odnosno, može se pomišljati da se ovde radi eventualno o slavofonim migrantima ili potomcima migranata iz Kaganata. Dodatnu poteškoću predstavlja to što se Sloveni u avarodopskom kontekstu arheološki ne izdvajaju sasvim jasno, iako se na osnovu pisanih izvora njihovo prisustvo u Kaganatu mora pretpostaviti (Bugarski 2022, 166–183). Ukoliko ostavimo po strani etničku atribuciju, minuciozna interpretacija da li se eventualno radi o iseljenicima posle 700. godine ili migrantima posle uništenja Avarskog kaganata tokom IX veka zavisi od datovanja publikovanih celina. Kao što je prethodno napomenuto, primarno je nekropola datovana u period IX–XI veka (Petković et al. 2005). Neuobičajene grobne celine u kojima su pronađene zmijske su na osnovu tipoloških karakteristika nalaza u njima bile hronološki sužene na kraj IX i X vek (Milosavljević 2021, 97), dok najnovija tumačenja spuštaju hronologiju i na VIII vek na osnovu analogija sa avarodopskim praksama, odnosno koje se tumače kao paganske (Petković, Gojković, Bulatović 2020, 243). Međutim, umesto da ovo posluži kao analogija koja spušta hronologiju nekropole Ravna–Slog na VIII vek, „avarodobne prakse“ mogu da se tumače u ključu perkolacije.

Skloni smo pretpostavci da evokacija avarodopskih praksi zapravo ukazuje na iseljenike koji traže utočište krajem ili nakon raspada Avarskog kaganata, te povezuju poznate tradicije koje se upošljavaju u trenucima krize i novi prostor na kome se preosmišljava identitet kroz legitimizaciju na osnovu starina u novom okruženju. Na donekle slične fenomene raseljavanja krajem Avarskog kaganata ili uticaja avarske kulture ukazuju i drugi autori (Szenthe 2019: 228–229; Džino 2021a, 135–136).

Razmišljajući o sahranama žena i dece koji svedoče pozivanju na prošlost, može se tumačiti šta je ideja koja stoji iza takve prakse. Tokom sahranjivanja se stvaraju komemorativna i otelovljena sećanja. Predmeti na mrtvoj osobi značajni su za stvaranje pamćenja tokom ritualnog procesa koji je važan za zajednicu. Stari predmeti mogu imati amuletsku funkciju u zaštiti osoba podjednako u smrti kao i u životu. To služi da odredi način na koji će umrli biti zapamćen od strane zajednice, te da se osigura transformacija ka novom identitetu umrle osobe. Na lokalitetu Ravna–Slog je uočljivo specifično označavanje grobova žena i dece, bilo da govorimo o reupotrebi starih predmeta ili o manipulaciji divljim životinjama u sahranjivanju poput zmijske i lisice. Uz to, jasno je naznačena aluzija na prakse koje su korišćene u Avarskom kaganatu kroz ponavljanje i naglašavanje.

Teško je reći da li detektovana perkolacija govori o prizivanju duboke mistične prošlosti ili evokaciji života u neposredno bliskoj avarodopskoj prošlosti. Moćno je da je neposredni gubitak bliskih osoba uz gubitak čitavog „avarskog“ poretka razlog za uspostavljanje veza sa prošlošću na razne načine koji su neposredno dostupni kroz materijalnost. Korišćenje neposredno date materijalnosti sa Ravne može se tumačiti kao aproprijacija, odnosno potreba za legitimizacijom na novom prostoru kroz stare prakse iz jednog izgubljenog sveta.

Reference

- Albvaks, Moris. 2013. *Društveni okviri pamćenja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Asman, Alaida. 2011. Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti. Beograd: XX vek.
- Asman, Alaida. 2018. *Oblici zaborava*. Beograd: XX vek.
- Babić, Staša. 2015. “Biography of the Hill. Novi Pazar in South-Western Serbia”. In *The Lives of Prehistoric Monuments in Iron Age, Roman and Medieval Europe*, edited by M. Díaz-Guardamino, L. García Sanjuán and D. Wheatley, 249–264. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198724605.003.00015>
- Bailey, Geoff. 2008. “Time perspectivism: origins and consequences”. In *Time in Archaeology: Time Perspectivism Revisited*, edited by Simon Holdaway and LuAnn Wandsnider, 13–30. Utah: Utah University Press.
- Bajović, Tijana. 2012. Poplava sećanja: nastanak i razvoj memory booma. *Filozofija i društvo* XXIII (3), 91–105. DOI: 10.2298/FID1203091B
- Bradley, Richard. 2015. “Piecing together a Past”. In *The Lives of Prehistoric Monuments in Iron Age, Roman, and Medieval Europe*, edited by M. Díaz-Guardamino, L. García Sanjuán and D. Wheatley, 325–342. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198724605.003.00020>
- Bugarski, Ivan, Nataša Miladinović-Radmilović, Ivana Popadić, Marko Marjanović. 2013. Early Medieval Burial at Stubline near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological analyses of the southernmost Avar grave. *Acta Archaeologica Carpathica* 48: 285–305.
- Bugarski, Ivan. 2022. „O slovenskim nalazima na jugu Avarskog kaganata“. U *Balkan, Podunavlje i Istočna Evropa u rimsko doba i u srednjem veku*, uredili Olga Rumjančeva i Stanko Trifunović, 166–183. Moskva: Institut Ruske akademija nauka, Muzej Vojvodine.
- Ćirić, Gordana. 2014. Roman coins out of time: the transformation of values. The reuse of Roman coins in medieval cemeteries (AD 400–1400) in the territory of Serbia. PhD diss., Johan Wolfgang Goethe-Universität zur Frankfurt.
- Ćirić, Gordana. 2016. Rimski novčići u ženskim srednjovekovnim grobovima sa teritorije Srbije: mogućnosti interpretacije. *Etnoantropološki problemi* 11 (3): 731–747. DOI 10.21301/EAP.V11I3.5
- Curta, Florin. 2006. *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815638>

- Curta, Florin. 2016. Burials in Prehistoric Mounds: Reconnecting with the Past in Early Medieval Greece. *Revue des Études Byzantines* 74: 269–285. DOI: 10.2143/REB.74.0.3189079
- Cvetković, Branislav. 2011. Antičke spolije na zidinama Smederevskog zamka i grada. U: *Zbornik radova Pad Srpske despotovine 1459. godine*, uredio Momčilo Spremić, 393–407. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Díaz-Guardamino, Marta, Leonardo García Sanjuán and David Wheatley (eds) 2015. *The Lives of Prehistoric Monuments in Iron Age, Roman and Medieval Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Đuknić, Milena & Borislav Jovanović. 1966. *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*. Čačak: Narodni muzej Čačak.
- Džino, Danijel. 2021. Rethinking Periodization in Post-Roman Southeastern Europe: The Case-Study of Dalmatia. *Archaeologia Bulgarica* XXV, 1, 55–76.
- Džino, Danijel. 2021a. *From Justinian to Branimir. The Making of the Middle Ages in Dalmatia*. London: Routledge. DOI: 10.1086/720579
- Džino, Danijel 2022. Between migration and origo gentis: population movements. In *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*, edited by Florin Curta, 23–39. London: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Eckardt, Hella & Howard Williams 2003. “Objects without a Past? The use of Roman objects in early Anglo-Saxon graves”. In *Archaeologies of Remembrance, Death and Memory in Past Societies*. Edited by Howard Williams, 141–170. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-9222-2_7
- Fabijan, Johanes. 2001. *Vrijeme i drugi. Kako antropologija pravi svoj predmet*. Nikšić: Jasen.
- Ferjančić, Božidar. 2009. *Vizantija i Južni Sloveni*. Beograd: Ethos.
- Fiedler, Uwe. 2008. “Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and the state of current research”. In *The Other Europe in the Middle Ages – Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, edited by Florin Curta with the assistance of Roman Kovalev, 151–236. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004163898.i-492.36>
- Gilchrist, Roberta. 2008. Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials. *Medieval Archaeology* 52: 119–159. <https://doi.org/10.1179/174581708x335468>
- González-Ruibal, Alfredo. 2021. “What remains? On material nostalgia”. In *After Dis-course. Things, Affects, Ethics*, edited by Bjørnar J. Olsen, Mats Burström, Caitlin Desilvey & Þóra Pétursdóttir, 187–203. London: Routledge.
- Ilijić, Bojana. 2015. *Timacum Minus. Dva sveta*. Knjaževac: Zavičajni muzej Knjaževac.
- Ivanova, Mirela. 2020. Re-thinking the life of Constantine-Cyril the Philosopher. *The Slavonic and East European Review* 98 (3): 434/463 <https://doi.org/10.5699/slave-astoreorev2.98.3.0434>
- Ivanova, Mirela. 2021. Inventing and ethnicising Slavonic in the long ninth century. *Journal of Medieval History* 47 (4–5): 574–586. <https://doi.org/10.1080/03044181.2021.1980960>
- Jovanović Svetozar. 1990. Srednjovekovna naselja i nekropole od IX do XIII veka u knjaževačkom kraju. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 6: 196–207.

- Jovanović, Svetozar. 1997. „Srednjovekovne nekropole od IX do XV veka na teritoriji Gornjeg Timoka“. U *Arheologija Istočne Srbije*, uredio Miroslav Lazić, 303–311. Beograd: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.
- Kiss, Gábor. 1984. A závodi avarkori temető. In *Tolna megyei avar temetőik. Wosinsky Mór ásatásai*, edited by Gábor Kiss and Péter Somogyi, 161–185. Budapest, Dissertationes Pannonicae III/2.
- Konerton, Pol. 2002. *Kako društva pamte*. Beograd: Samizdat B 92.
- Lucas, Gavin & Laurent Olivier 2022. *Conversations about Time*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003183600>
- Lucas, Gavin. 2021. *Making Time. The Archaeology of Time revisited*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003089445>
- Mikić-Antonić, Branislava. 2012. *Nekropola iz perioda avarske dominacije*. Bečej, Gradski muzej Bečej.
- Miladinović-Radmilović, Nataša & Bojana Ilijić. 2009. Rezultati zaštitnih arheoloških iskopavanja na lokalitetu Podina kod Knjaževca. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 25: 323–347.
- Milosavljević, Monika & Vladimir Mihajlović. 2013. „Partenon: Pejzaži dvojnici“. U *Prostori pamćenja: zbornik radova. Tom 2, Umetnost – Nasleđe*, uredili Dragan Bulatović i Milan Popadić, 276–285. Beograd: Filozofski fakultet.
- Milosavljević, Monika. 2019. Evidencija o životinjama u srednjem veku unutar kulturno-istorijske paradigme. *Etnoantropološki problemi* 14 (3), 833–859. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v14i3.5>
- Milosavljević, Monika. 2021. “Always Angular and Never Straight: Medieval Snakes in Human Graves?”. In *Medieval Animals on the Move. Between Body and Mind*, 95/119. edited by László Bartosiewicz, Alice M. Choyke. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-63888-7>
- Milosavljević, Monika. 2021. “The Reuse of Ancient Remains in Mortuary Practices in the Middle Ages in the Western Balkans”. In *Archaeology of Crisis*, edited by Staša Babić, 183–199. Beograd: Dosije.
- Pluskowski, Aleks. 2007. *Breaking and Shaping Beastly Bodies: Animals as Material Culture in the Middle Ages*. Oxford: Oxbow Books.
- Petković Sofija & Svetozar Jovanović. 2001. Arheološka iskopavanja rimskog utvrđenja Timacum Minus kod sela Ravna, opština Knjaževac tokom 1997–1998. godine – sektor južne kapije. *Starinar* L: 275–280.
- Petković, Sofija, Bulatović Jelena, and Bizjak Dragica. 2015. Jedna zanimljiva sahrana sa nekropole Slog u Ravni. U *XXXVIII skupština i godišnji skup Srpskog arheološkog društva (Piroć, 4–6. jun 2015. godine)*, *Knjiga apstrakata*, uredili Vojislav Filipović and Dragana Antonović, 89–90. Piroć, Srpsko arheološko društvo.
- Petković, Sofija, Dragica Gojković & Jelena Bulatović 2020. Early Medieval burial of woman and fox at the Slog Necropolis in Ravna (Timacum Minus) in Eastern Serbia. *Starinar* LXX, 239–255. DOI: 10.2298/STA2070239P
- Petković, Sofija, Gavrilović-Vitas, Nadežda., Miladinović-Radmilović, Nataša, i Ilijić, Bojana. 2016. *Pogrebni ritual i Dionisov kult u Ravni (Timacum Minus)*. Beograd, Arheološki institut.

- Petković, Sofija, Ilijić, Bojana, and Radinović, Nikola. 2014. Nekropola Slog – Timacum Minus u Ravni kod Knjaževca. U *Zaštitna arheološka iskopavanja 2013. godine. Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, uredila Dragana Antonović, uredila Dragana Antonović, 76–81. Arheološki institut, Beograd.
- Petković, Sofija, Ružić, Mira, Jovanović, Svetozar, Vuksan, Marko and Zoffmann, K. suzsanna. 2005. *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*. Beograd, Arheološki institut.
- Petrović, Petar & Svetozar Jovanović. 1997. *Kulturno blago knjaževačkog kraja – arheologija*. Beograd: Arheološki institut.
- Pohl, Walter. 2018. *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Cornell University Press.
- Rapan-Papeša, Anita. 2020. “Magic or practicality? “Antiquities” in Avar period graves in eastern Croatia”. In: *Life and Death in Mediaeval and Early Modern Times*, edited by Siniša Krznar, Tatjana Sekelj Ivančin, Juraj Belaj i Tatjana Tkalčec, 17–28. Zagreb: Institut za arheologiju.
- Rosner, Gyula. 1972. Előzetes jelentés a Gyöng-Vásártér úti avar temető feltárásáról II. *A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyvéből 1971–1972/Különnyomat II–III: 85–221*.
- Rustoiu, Aurel 2015b. “Shooting the evil. ‘Scythian’ arrowheads in Avar age graves from the Carpathian Basin”. In *Warriors, weapons, and harness from the 5th –10th centuries in the Carpathian Basin*, edited by Calin Cosma, 89–106. Cluj-Napoca, Mega Publishing House.
- Rustoiu, Aurel. 2015a. Magic and Memory, Prehistoric and Roman ‘Antiquites’ in Avar Graves from the Carpathian Basin, *Transylvanian Review XXIV (2)*: 247–263.
- Schnapp, Alain. 1997. *Discovery of the Past: The Origins of Archaeology*. London: British Museum Press.
- Seiple, Sarah. 2013. *Perception of the prehistoric in Anglo-Saxon England. Religion, Ritual, and Rulership in the Landscape*. Oxford: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1080/00665983.2014.985050>
- Serres, Michel & Bruno Latour. 1995. *Conversations on Science, Culture, and Time*. Ann Arbor: The University of Michigan Press. DOI: 10.3998/mpub.9736
- Sherlock, Stephen. 2016. The Reuse of “Antiquities” in Conversion Period Cemeteries. *Medieval Archaeology* 60 (2), 242–265. DOI: 10.1080/00766097.2016.1221263
- Špehar, Perica. 2017. *Centralni Balkan od 7. do 11. veka – arheološka svedočanstva*. Beograd: Booka.
- Špehar, Perica. 2022. *Lična pobožnost na prostoru Centralnog Balkana u srednjem veku*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Stadler, Peter. 2008. “Avar Chronology revisited, and the Question of ethnicity in the Avar Qaganate”. In *The Other Europe in the Middle Ages – Avars, Bulgares, Khazars and Cumans*, edited by Florin Curta with the assistance of Roman Kovalev, 47–82. Leiden: Brill.
- Stojić Milorad & Bojana Ilijić. 2011. *Knjaževac – kulturna stratigrafija praistorijskih lokaliteta knjaževačkog kraja*. Beograd: Arheološki institut
- Szentpéteri, József. 1993. Kigyómotívum a griffes-indás népesség hagyatékában. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31 (2): 225–278.

- Weiss-Krejci, Estella. 2015. "The Plot Against Past. Reuse and Modification of Ancient Mortuary Monuments as Persuasive Efforts of Appropriation". In *The Lives of Prehistoric Monuments in Iron Age, Roman, and Medieval Europe*, edited by M. Díaz-Guardamino, L. García Sanjuán, and D. Wheatly, 307–324. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198724605.003.00019>
- Williams, Howard. 1997. Ancient Landscapes and the Dead: The Reuse of Prehistoric and Roman Monuments as Early Anglo-Saxon Burial Sites. *Medieval Archaeology* 41: 1–32.
- Williams, Howard. 1998 Monuments and the Past in Early Anglo-Saxon England. *World Archaeology* 30 (1): 90–108. <https://doi.org/10.1080/00438243.1998.9980399>
- Hobsbom, Erik & Terens Rejndžer. 2002. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek.
- Živaljević, Ivana 2023. „Inventing’ Hunter-gatherers (and others): Human-animal relations, narratives, and the diversity of lived experience“. In *Archaeological Theory at the Edge(s)*, edited by Staša Babić and Monika Milosavljević, 115–134. Belgrade: University of Belgrade.

Muzejska dokumentacija:

Dokumentacija Zavičajnog muzeja Knjaževac, terenski dnevnik sa iskopavanja lokaliteta Ravna-Zadružni dom iz 1989. godine.

Monika Milosavljević
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Archaeology
monika.milosavljevic@gmail.com

Bojana Ilijić
City Museum, Knjaževac
bobailijic@gmail.com

Percolation of the Past in the Middle Ages? Case-Study of the Necropolis Ravna–Slog near Knjaževac

The things surviving into the present from the previous epochs have undergone the processes of selection and fragmentation. Therefore, the elements from the past that penetrate into another time are fragmented and represent a (material) memory of the previous practices, events, lifestyles, or an unknown that easily raises mystical ideas about the other worlds. Gavin Lucas describes this phenomenon of past penetrating into the present as percolation (lat. *percolatio*). The term is derived from chemistry, where it denotes filtration or drainage, i. e. the passage of fluid through a filter and separation of substances.

The archaeological perspective is capable to deal with the coexistence of sets of material culture from various times in the present. On the other hand, the polychrony of archaeological assemblages has often been purified and separated through scientific practices – as if the present is not always filled with the past. The interpretation of the mutual relations among the past times and their usage/meaning in the new contexts is not susceptible to simple solutions. It is hard to explain why a certain event or an object disappears from the memory and usage, while others endure into the present or occur again.

The paper analyses the Early Medieval funerary contexts from the necropolis Ravna–Slog in which the artefacts originating from the Roman or prehistoric periods are registered along with the Medieval ones. The similar phenomenon is registered in the case of the Avar-Period graves. The mixed contexts from Ravna are interpreted as the consequence of the need to construct the link to the past, with the aim to legitimize the presence in the new territory.

Keywords: percolation, mixed contexts, Middle Ages, necropolis, re-use, Avar-Period practices

*Percolation du passé au Moyen Âge ?
Exemple de la nécropole Ravna-Slog près de Knjaževac*

Tout comme l'enregistrement archéologique est un phénomène du présent, les temps qui ont passé vivaient avec des ruines et de l'héritage des périodes précédentes. Ce qui survit aujourd'hui aux périodes précédentes a subi des processus de sélection, de choix et de fragmentation. C'est pourquoi les éléments pénétrant dans une autre époque du passé sont le plus souvent dépourvus de toute totalité et représentent une mémoire (matérielle) de pratiques, d'événements, de modes de vie antérieurs ou d'un inconnu suscitant facilement des idées mystiques sur d'autres mondes. Gavin Lucas a utilisé le terme de percolation (lat. percolatio) pour nommer ce phénomène de percée du passé dans le présent à travers les vestiges du passé. Il s'agit du terme chimique qui désigne filtration, filtrage, c'est-à-dire, le passage d'un fluide à travers un filtre et l'extraction d'un matériel.

Ce que nous maîtrisons à travers la perspective scientifique archéologique, c'est la coexistence de la culture matérielle de différentes époques dans le présent. D'autre part, la polychronie des assemblages archéologiques enregistrée dans le passé est le plus souvent purifiée par des processus de purification et de séparation scientifiques – comme si le présent ne débordait presque toujours pas de passé. L'interprétation de la relation entre des époques précédentes et leur utilisation/signification dans de nouveaux contextes ne se prête pas à des solutions simples. Il est difficile de répondre pourquoi certains événements ou objets

disparaissent de la mémoire et de l'utilisation, tandis que d'autres persistent dans le présent ou réapparaissent.

À partir de l'exemple du site Ravna–Slog seront analysés des contextes funéraires médiévaux où ont été découverts les artefacts provenant de l'époque romaine ou préhistorique ainsi que des trouvailles médiévales. Un phénomène similaire a été observé parmi les tombes de la période avare. Les contextes mélangés de Ravna seront interprétés comme une conséquence du besoin de construire des liens avec le passé dans le but de légitimation dans un nouvel espace.

Mots-clés: percolation, contextes mélangés, Moyen Âge, nécropole, réutilisation, pratiques de la période avare

Primljeno / Received: 4.7.2023.

Prihvaćeno / Accepted: 27.7.2023